

LIBERALISMUL MULTICULTURAL

HENRIETA ANIȘOARA ȘERBAN*

Abstract. *The study shows the value of assessing the relation between pluralism, liberalism and the multiculturalism of the liberal societies, against republicanism and communitarianism. In theory, as well as in practice, liberalism places in the center of its preoccupations the individual with needs, values and desires (representing the „culture of the individual“). This investigation highlights the value of self-accomplishment for the interpretation of the liberal multiculturalism. Thus, liberal multiculturalism is construed with the accent placed on the value of the individual and on the interests of the individual. The investigation does not place an accent on „culture“, generally, — neither in sense of interest for „cultural purity“, nor as communitarianism —, thus indicating the liberal consequences of this line of interpretation.*

Keywords: *individualism, values, pluralism, multiculturalism, cultural particularities, self-fulfillment, liberalism.*

Politici publice și liberalism multicultural

Termenul de „multiculturalism“ a apărut în practica liberală a guvernului canadian în 1965 de Comisia Canadiană Regală.¹ Astfel, imigrația pe scară largă cu care s-a confruntat Canada, a reprezentat un catalizator și pentru meditația pe teme legate de multiculturalitate. Guvernul canadian arăta în mod explicit în 2001: „Multiculturalismul canadian reprezintă un element fundamental al credinței noastre că toți cetățenii sunt egali. Multiculturalismul asigură faptul că toți cetățenii își pot păstra identitățile, pot fi mândri de moștenirea lor etnică și pot avea un sentiment al apartenenței“. Această perspectivă este strict socială, aflată în opoziție cu politicile de asimilare. În ceea ce privește dimensiunea politică este vorba de teoretizări, pe de o parte, și politici, pe de altă parte, legate de politicile de recunoaștere și teoretizările recunoașterii drepturilor cetățenești și a

* Doctor în filosofie, cercetător științific gr. III la Institutul de Științe Politice și Relații Internaționale al Academiei Române.

¹ Vezi „Multiculturalism in Canada“, un studiu al Universității Mount Alison, disponibil la http://www.mta.ca/about_canada/multi/#policy

identităților culturale ale indivizilor din grupurile etnice minoritare, pe fundamentul reafirmării valorii diversității culturale.²

Relația dintre multiculturalism și filosofia politică a liberalismului s-a manifestat prin politici publice legate de promovarea diversității și îndreptate împotriva rasismului și xenofobiei care s-au reflectat și într-o reformă a programelor școlare care au început fie să reformeze, fie să respingă viziunile dominante monoculturale asupra istoriei și societății de până atunci care au început să fie criticate și respinse ca etnocentrice sau rasiste. Multiculturalismul a devenit chiar un tip de discurs specific de poziționare pe axa politică americană și occidentală, de centru-stânga. Discursul multiculturalist s-a axat pe afirmarea unor valori liberale corelate cu auto-afirmarea și auto-împlinirea individului în societatea liberală a secolului XX, contribuind la discursul despre „politica diferenței”. Afirmarea identității a devenit o sursă a puterii individului și o miză a participării într-un joc politic asumat în plan individual din perspectivă identității culturale, etnice, de gen. Spre exemplu, în SUA, începând cu anii ‘80 ai secolului XX multiculturalismul liberal, reprezentat în special de liberalismul stângii americane, a însemnat o valorificare sporită (în societate în general, dar în special în programele școlare ale universităților) a realizărilor femeilor, a oamenilor de culoare, precum și a tuturor oamenilor situați în afara tradiției intelectuale a civilizației occidentale.

Aceste recuperări filosofico-politice au fost însoțite însă și de mișcări radicale, orientate spre un etnocentrism protocronist invers. Astfel, afrocentrismul s-a manifestat în societatea americană contemporană ca mișcare culturală radicală, care a insistat să dovedească centralitatea tradițiilor culturale africane pentru fundamentul istoriei americane și occidentale, în special ca o compensație cultural/politică menită să redea și să sporească stima de sine a studenților afro-americani, sporind astfel și potențialul lor succes educațional. Aceste radicalizări ale multiculturalismului i-au conferit și caracterul său controversat. Pentru activiștii americani de stânga, adesea multiculturalismul nu reprezintă atât celebrarea diversității, cu finalitatea unei lupte împotriva rasismului, cât o cosmetizare a celebrării diversității cu rolul de reducere a antagonismelor sociale, sau o strategie de limitare a revoltei și rezistenței față de opresiunea rasială, sexuală etc. În acest sens, filosofia liberală a multiculturalismului este corelată cu literatura postcolonială. Limitarea revoltei și rezistenței față de opresiunea rasială se manifestă și în exagerarea caracterului exotic al diferențelor culturale.

Acestea se bazează pe presupuneri implicite conform cărora „grupurile etnice” sau indivizii care se declară și se manifestă ca „proprietari” ai unei culturi etnice ar fi realități fixe și statice. De pe aceste poziții și cu aceste presupuneri, multiculturalismul nu poate reprezenta o „armă” eficientă în demersul critic al individului îndreptat împotriva discursului de stat sau a politicilor de stat. Astfel, di-

² Will Kymlicka, *Multicultural Citizenship. A Liberal Theory of Minority Rights*, Oxford, Oxford University Press, 1995; Charles Taylor, *Multiculturalism and „The Politics of Recognition”*, Princeton, Princeton University Press, 1992.

versitatea reprezintă un fals țel, fiind mai mult un ingredient util în afirmarea politicilor critice la adresa culturii și puterii instituite ca expresie a angajamentului față de justiția socială.³

Argumentul conservator insistă pe critica particularismului politicilor identitare multiculturale, pe faptul că acestea subliniază și încurajează diviziunea socială, pe nuanțele peiorative ale toleranței sociale și pe aspectele virulent critice legate de fenomenul cu valențe normative născut în societatea americană sub denumirea de „political correctness”.⁴ Cu alte cuvinte, *E pluribus unum*, nu este decât un „cult al etnicității”⁵ pe cât de periculos pe atât de caraghios, o uvertură la aria unei societăți a cenzurii generalizate, aflată în același timp, în descompunere sub acțiunea „obsesiei legate de diferență”, pierzând din vedere importanța și necesitatea unei „culturi comune” și pericolul dezechilibrului dintre *unum* și *pluribus*. Unii critici consideră că miza goanei după diversitate o reprezintă chiar periclitarea păcii sociale. După 11 septembrie 2001 conceptul de celebrare a diversității a primit lovitura concretizării ideii de „ciocnire a civilizațiilor”.⁶ Musulmanii din societățile liberale sunt astfel în pericol de a fi identificați, mitologic, cu „dușmanul poporului”.⁷ De asemenea, realitățile sociale problematice apar în secolul XXI și mai mult complicate de diversitate și de libera circulație a cetățenilor.

Din această perspectivă, putem observa că politicienii de dreapta din Italia și Franța de astăzi renunță la crezul multicultural al protejării diversității și a drepturilor omului, promovând un discurs al opțiunilor retrânse și impune coercitiv indivizilor: asimilarea sau repatrierea și asimilarea ca alternativă la stoparea imigrării. Și invers, multiculturalismul liberal devine prin aceste atitudini un ideal cosmopolit perimat, deși timp de decenii a părut să răspundă destul de bine realităților globalizării.

„Liberalismul multicultural”

În discutarea multiculturalismului, accentul poate cădea pe individ și atunci avem de-a face cu un multiculturalism liberal specific, sau pe culturile diverse ca atare, când multiculturalismul poate fi discutat relativ disociat de liberalism. Accentul liberal din sintagma liberalism multicultural se precizează în relație cu pozițiile conservatoare și comunitariste, precum și în dialog cu ideile republicanismului. Din discuțiile de mai sus, s-a reliefat un concept de liberalism multicultural care inter-relaționează diverse valori larg împărtășite, fundamentale pentru societățile liberale a căror ierarhizare este problematică. Linia călăuzitoare pentru acceptarea și ierarhizarea acestei pluralități valorice relevante pentru liberalismul secolului XX este importanța lor pentru realizarea individului. În acest

³ Vezi „Chicago Cultural Studies Group”, „Critical Multiculturalism”, în vol. *Multiculturalism: A Critical Reader*, ed. de David Theo Goldberg, Blackwell Publishers, 1994.

⁴ Arthur J. Schlesinger, *The disuniting of America: Reflections on a Multicultural Society*, W. W Norton & Company, 1992.

⁵ *Ibidem*, p.133.

⁶ Samuel Huntington, „The Clash of Civilizations”, *Foreign Affairs*, vol. 72, nr. 3, 1993, p. 22-50.

⁷ În această privință politica americană și recent, cea din Europa se menține în apropierea sferelor politicilor conservatoare, prezentând și valențe mitologice.

context teoretic, liberalismul multicultural și liberalismul egalitarist se pot regăsi fie pe poziții opuse, fie pe poziții aliate, după cum reușește liberalismul multicultural (sau nu) să întărească unitatea polisului ca întreg, ca o consecință a unei aprecieri multiculturale a diversității care formează societatea și națiunea, în general, prin intermediul validării unei considerații egalitariste, echivalente, pentru multitudinea de drepturi și interese minoritare⁸. Discursul liberal nu poate fi conceput complet disociat de discursul dreptății și egalității sociale precum nu poate fi complet disociat nici de discursul globalizării multiculturale și pluraliste și nici de acela al liberalismului național.

Liberalismul trebuie așadar conceput ca un context care stabilește un optimum de incluziune multiculturală, sau unul care solicită propria reformare pentru a răspunde cât mai bine provocării constituite de diversitatea etică multiculturală⁹. Poziția mea este aceea că perspectiva liberală asupra justiției sociale oferă cadrul propice pentru ideea de multiculturalism, ca subliniere a diferenței culturale, a cărei corelație cu etica, în general, și cu etica drepturilor omului, în special, este inteligibilă, și semnificativă, numai în contextul liberalismului. De asemenea, chiar dacă ideea de multiculturalism nu aduce o noutate reformatoare liberalismului și în special viziunii liberale despre justiția socială, în sensul egalității realizate din perspectiva dreptului la opțiuni și de a alege, precum și din perspectiva dreptului la nediscriminare, nuanțează discuția teoretică a relațiilor dintre individ, apartenența sa culturală și interferența statului cu o relevanță egală cu aceea a liberalismului însuși.

Astfel, teoretizarea dreptului la nediscriminare și chiar la recunoaștere publică a devenit astăzi un bun câștigat al liberalismului circumscris unei filosofii politice a individualității particulare, generoasă și tolerantă. Individualismul central liberalismului reprezintă atât o cheie, cât și o provocare pentru multiculturalism. Se acceptă ideea liberală de diferență între indivizi în ceea ce privește ideile comune și concepțiile despre bine. Reprezintă această diferență o piedică sau un catalizator în realizarea demnității umane individuale, a egalității umane și a garantării egale a drepturilor omului? După părerea mea, răspunsul liberal ar trebui să fie unul afirmativ și acest răspuns ar trebui să constituie cu suficientă claritate și ceea ce conectează liberalismul și multiculturalismul. Politicile recunoașterii nu își pot regăsi un cadru teoretic mai firesc decât acela al liberalismului, deoarece sunt expresii ale recunoașterii valorii individului. Valoarea potențială a individului, precum și valoarea sa concretă sunt legate de diferențele sale (culturale, dar nu numai în raport cu ceilalți indivizi, și reprezintă o noțiune

⁸ Liberalismul multicultural este un subiect de mare actualitate. Vezi printre alții, Ien Ang, „Civilization, diaspora, difference, ethnicity, liberalism, nation, postcolonialism, race, West” sau Róbert Sata, „Multicultural Pluralism. Towards a Normative Theory of Ethnic Relations” la Universitatea Centrală Europeană, Departamentul de Științe Politice la blackwellpublishing.com/newkeywords/.../Multiculturalism.pdf și www.springerlink.-com/index/r052km6344k4l573.pdf. Vezi și Patrick Hill and Darcia Narvaez, „Multicultural Experiences and Political Liberalism”. Paper presented at the annual meeting of the ISPP 32nd Annual Scientific Meeting, Trinity College, Dublin, Ireland, 2010-01-22 <http://www.allacademic.com/meta/p309286_-index.html>

⁹ Enzo Rossi, „Liberal democracy and the Challenge of Ethical Diversity”, *Human Affairs*, 18, 1, 2008, pp. 10-22.

eminamente liberală. Liberalismul corelează autonomia individuală și discursul despre auto-realizare și liberă stabilire a propriilor valori, țeluri, concepții despre bine. Ca urmare, faptul că „egalitatea individuală” și „diferența dintre indivizi” (o diferență, aici de natură culturală, etnică, spre exemplu) reprezintă o sursă potențială de dezbinare și conflict social, nu neagă relația strânsă dintre aceste două concepte sau faptul că natura acestei relaționări ține de filosofia politică liberală, proprie liberalismului secolului XX.

Dezbaterea acestei conexiuni se poate baza, după cum am arătat încă de la începutul acestui studiu, de la incommensurabilitatea valorilor și a culturilor așa cum a fost argumentată de mai mulți autori, între care l-am evidențiat pe Isaiah Berlin. Noțiunea de egalitate a valorii și a semnificației oricărei culturi cu oricare alta reprezintă fundamentul filosofic liberal pentru orice politică a recunoașterii.

În eseuul său „The Politics of Recognition” Charles Taylor arată cum identitatea individului este „formată în parte datorită recunoașterii de care se bucură sau absenței acesteia (...) și astfel o persoană sau un grup poate suferi o vătămare reală dacă oamenii sau societatea care îi înconjoară le reflectă o imagine ciuntită, degradantă sau deplorabilă despre ei înșiși”.¹⁰ Recunoașterea și valorizarea pozitivă a fiecăruia în particularitățile sale reprezintă nu numai o nevoie de bază pentru fiecare individ, ci și un temei etico-politic pentru reclamarea garantării unui drept la diferență ca bază pentru realizarea demnității individului — într-o politică a diferenței. Observând că fiecare are o identitate, spune Taylor, cerința universală la recunoașterea particularității fiecărei identități impune și recunoașterea acelei specificități.¹¹ Modul în care este interpretat acest eseu al lui Taylor se oprește la divergența dintre specificitate (particular) și universalitate: universalitatea identitară și specificitatea sa. Consider totuși că, prin faptul că Taylor însuși subliniază această divergență,¹² divergență ce maschează faptul aparent paradoxal că este imposibil să se acorde demnitate omului fără a se fundamenta această demnitate pe „potențialul universal uman” și fără a acorda respect egal tuturor culturilor, în același timp. Ori, culturile particulare sunt diferite de ceea ce este „universal uman”, iar unele detalii culturale particulare pot chiar contrazice elemente asociate „drepturilor universale ale omului”, spre exemplu.

Dar ce fel de egalitate? Termenul ne îndreaptă spre interpretări pozitivistice sau cel puțin cantitative, care nu își au locul. Atunci când vorbim despre egalitatea culturilor trebuie să ne situăm pe un teren al filosofiei culturii, iar egalitatea dintre culturi nu poate fi discutată decât în termeni de importanță simbolică, dar nicidecum derizorie, și normativă pentru civilizația umană, și chiar pentru viitorul acesteia. Prezumția este că toate culturile, mai ales cele care au animat societăți întregi, au ceva important de spus pentru toți oamenii. Taylor ridică în acest eseu o problemă interesantă, aceea a evaluării subiacente a afirmației legate de acordarea unui respect egal (tuturor) culturilor. Această problemă nu face decât să reafirme apartenența liberală a discuției despre multiculturalism. Taylor spune

¹⁰ Charles Taylor, „The Politics of Recognition”, în *Multiculturalism. Examining the Politics of Recognition*, ed. de Amy Gutmann, Princeton, Princeton University Press, 1994, p. 25.

¹¹ *Ibidem*, p. 39.

¹² *Ibidem*, p. 41.

că cel mai importantă este apropierea cu deschidere și onestitate de problema valorii culturilor, valoare ce nu poate reprezenta decât o concluzie ce va urma unui proces de liberă evaluare. Nu este o chestiune de predicție, ci de principiu, care reprezintă după mine și o deschidere; așa cum nu se poate prezice că „vom descoperi că Pământul este rotund sau că aerul va fi neapărat rece sau cald“. Respectul față de culturile diverse stă în deschidere, accentuez. Minte deschisă aproprie omului noi orizonturi, transformând standardele, sau, ne poate transforma chiar pe noi înșine — explică Taylor¹³. Voi evidenția acest aspect al deschiderii pe care îl consider strâns corelat cu miza profundă a filosofiei liberale, odată cu interpretarea postliberalismului rortian pe care îl voi aborda spre finalul acestui studiu.

Respectul egal pentru diversele culturi, precum și politicile respectului egal pentru politicile diferenței aparținând indivizilor cu identități diferite, nu vor presupune o egalitate de înțeles în termeni strict cantitativ, ci în termenii simbolici și normativi schițați de miza de demnitate umană inclusă în indivizi, identități și culturi diferite¹⁴. Pericolul conceperii obtuze a egalității culturilor și a respectului pentru diferențe constă în pierderea autenticității și omogenizare. Minimalizarea acestui pericol va veni din interogarea standardelor interogării, și a propriei identități odată cu aceea a culturii diferite, opunând rezistență unei asimilări mecanice și cu orice preț a ceea ce este diferit.

Taylor nu oferă un algoritm de studiere a culturilor, ci o propunere de mod de raportare la culturi diferite, cu deschidere. Deși i se poate aduce critica referitoare la fluiditatea noțiunii de „noi“ implicată în studiul „lor“ și al culturii „lor“, autocunoașterea propriei identități și a propriilor standarde, despre care vorbește Taylor, oricât de relativă ar fi concepută această autocunoaștere asupra propriei identități și a propriilor standarde, nu poate fi decât o parte foarte importantă a procesului de relaționare cu alte identități, culturale, sociale și politice. Consider că tocmai realizarea relativității propriei identități și a propriilor standarde reprezintă deopotrivă un punct important de pornire și un câștig important în procesul de raportare demnă și deschisă la alte identități și culturi. Taylor este preocupat de egalitate nu fără a considera substanța concretă a fiecărei identități în parte, sau a fiecărei culturi în parte, ci dincolo de acestea și în virtutea a ceea ce acestea au potențial universal și potențial uman, ca promisiune relevantă pentru fiecare om, care îi va „vorbi“ fiecărui om în parte. Însuși fundamentul solicitării sale pentru considerarea unei valori egale pentru toate culturile și pentru toate identitățile este, ca și la Isaiah Berlin, în primul rând simbolic, iar concretizarea acestei considerații cu o profundă dimensiune simbolică, precum a oricărui simbol este parțială, ambiguă, duală (putând fi valorizat fie pozitiv, fie negativ). Legătura pe care el o face între formarea identității personale și politicile diferenței și recunoașterii, care pot avea și adesea chiar au ca bază aceste identități personale, care sunt întotdeauna și culturale și politice, nu este una lesne de realizat și nici nu este o legătură a corespondențelor izostructurale facile în care fiecărei componente

¹³ *Ibidem*, pp. 67, 70.

¹⁴ *Ibidem*, pp. 66-70.

identitare i-ar corespunde o anumită componentă a politicii diferenței și recunoașterii, în cazul oricui, sau oricând. Faptul că Taylor afirmă că „formarea identității și a sinelui are loc în sfera internă într-un dialog continuu și într-o luptă continuă cu ceilalți”¹⁵, nu implică corespondența facilă pe care o respingeam mai sus dar nici ideea că formarea identitară ar fi cu totul ruptă de activitatea politică din sfera publică, așa cum încearcă să demonstreze alți critici. Ideea că între sfera internă și sfera publică ar exista o separare perfectă este la fel de exagerată ca și ideea că toate fenomenele sferei interne și-ar putea avea corespondența în fenomenele sferei publice.

Ideea că identitatea privește sfera internă a individului ar exclude relevanța identitară pentru sfera publică și pentru o anumită cultură, ca întreg, este desigur exagerată. Identitatea personală este relevantă în plan politic și personal după cum cultura de apartenență și caracteristicile sferei publice vor fi factori relevanți pentru formarea identitară. Problema nu constă în faptul că Taylor nu precizează natura și substanța relației între noțiunea de identitate și politicile diferenței, ci aceea că criticii presupun că ar fi o natură și o substanță imuabile, potrivite fiecărui caz, de precizat o dată pentru totdeauna, sau dacă nu, atunci înseamnă că nu există nici o relaționare. Pentru înțelegerea filosofiei liberale profunde ca și pentru înțelegerea contribuției lui Taylor cu referire la multitudinea identitară și multiculturalismul liberal este necesară o reevaluare mai serioasă a semnificației „deschiderii” în evaluarea culturilor, a identităților culturale și a politicilor de recunoaștere în semnificațiile politice ale acestora. „Deschiderea” aceasta este o cale către înțelegerea contingenței culturale și a rolului pe care aceasta îl joacă în semnificația valorii „egale” acordate fiecărei culturi. De asemenea, dialogul continuu și „lupta” continuă cu ceilalți pentru recunoaștere și acces la opțiuni, dincolo de relevanța pe care o au în formare identitară a individului, sunt relevante în înțelegerea dialogului inter-cultural, o metaforă pentru relaționarea oricăror doi indivizi în societatea liberală multiculturală. Societatea liberală, a indivizilor care își urmăresc interesele diverse este posibilă tocmai datorită acestei idei de deschidere, și a ideii că orice confruntare se face într-un context de valorizare egală a individualităților al cărei efect normativ transcende cadrul culturilor spre contexte economice și juridice diverse ce se creează în societatea liberală.

Postliberalismul rortian subliniază natura „deschiderii” necesare liberalismului ca filosofie politică despre care vorbeam atunci când interpretăm ideile lui Taylor. Liberalismul lui Rorty, considerat și postliberalism, poate fi interpretat și ca o utopie liberală, mai bogat în semnificații atunci când este corelat cu noțiunile rortiene de ironism și solidaritate. Noțiunea de ironism, personajul reformator („ironista”), rolul și locul acestora în peisajul filosofiei contemporane, și în contextul discuției despre liberalismul multicultural a fost ignorat Ironia rortiană

¹⁵ Charles Taylor, *op. cit.*, p. 37. Această precizare îl apropie pe Charles Taylor și de teoria luptelor discursive generalizate (care fac legătura între identitatea individuală și hegemonia cultural-politică) descrisă de Ernesto Laclau și Chantal Mouffe în *Hegemony and Socialist Strategy*, Verso, 1985. Această comparație ne îndepărtează însă de subiectul principal al studiului deși urmărirea dialogului dintre stânga și liberalism ar fi la fel de interesantă ca și aceea a dialogului dintre stânga și comunitarism pentru reliefarea anumitor caracteristici mai generale, de largă respirație umanistă prezente atât în liberalism, cât și în filosofia politică contemporană de stânga.

este derivată din anti-esențialism și trebuie înțeleasă prin prisma anti-esențialismului. La Rorty este de fapt vorba mai mult despre auto-ironie, despre o severitate de tip particular, în primul rând în fața propriilor stereotipii culturale, discursive și ideologice, precum și în fața cruzimii, fie aceasta în act sau acțiune, discurs, ideologie, regulă instituțională, lege etc.

Intenția mea este să evidențiez aici că ironismul (utopia liberală) este un aranjament social și politic ideologic în care specificul liberal, *deschiderea liberală*, se împletește cu specificul multicultural al celebrării diferențelor (element prezent în toate analizele legate de politicile recunoașterii și ale diferenței). Ironismul este un concept substanțial pentru liberalismul multicultural după cum voi explica în cele ce urmează.

R. Rorty propune „ironista“, personaj intelectual liberal, care este tolerant(ă) prin cunoaștere diversă, prin „expunere la diferite vocabulare“, la contingente conștientizate, prin experimentarea universal umană a suferinței și a pericolului uman de a fi umilit. În plan mai general, consider că toate aceste elemente caracterizează și o deschidere filosofică liberală față de lumea și viața politică. Un vocabular este „final“ în sensul că, dacă îndoiala este exprimată prin calitatea acestor cuvinte, din vocabularul „final“, utilizatorul lor nu are nici un recurs argumentativ non-circular. Acestea sunt cuvintele cu care cineva poate ajunge cel mai departe cu limbajul; dincolo de ele rezidă doar pasivitatea neajutorată sau un recurs la forță. Pe de altă parte, după definiția lui Rorty un „ironist“ este cineva care îndeplinește trei condiții: „(1) Ea are niște îndoieli continue și radicale privind vocabularul final pe care ea îl folosește în mod curent, fiindcă a fost impresionată de alte vocabulare, niște vocabulare luate drept finale de către oameni sau cărți pe care le-a întâlnit; (2) ea realizează că argumentul formulat în vocabularul ei actual nu poate nici garanta, nici dizolva aceste îndoieli; (3) în măsura în care meditează asupra situației ei, ea nu consideră că vocabularul ei este mai aproape de realitate decât al altora, fiind în relație cu o putere care nu-i aparține. Așadar, analizând cele trei paliere ale definiției, înțelegem că ironista nu este neapărat o persoană ironică, în fapt, ironia, atunci când ea apare, nu este angajată decât într-un demers auto-ironic cu privire la propriile argumente, concepte, sau discursuri. După cum voi sublinia mai jos, „unii nu se pot niciodată lua în serios“. Acest individ este liberal deoarece își situează în centrul preocupărilor dreptul la opțiuni multiple. Deoarece recunoaște acest drept și celorlalți este cel puțin în mod potențial, ca probabilitate, mai aproape de solidaritate.

Odată cu ironismul pășim în planul social și politic al liberalismului rortian, întemeiat pe cel filosofic anti-fundaționalist. Pentru a-și clarifica poziția — pragmatică, antifundaționalistă și construcționistă — Rorty arată că toate ființele umane vehiculează un set anumit de cuvinte pe care le folosesc pentru a-și justifica acțiunile, credințele și viețile. Acestea sunt cuvintele în care se formulează laudele pentru prieteni și disprețul pentru dușmani, proiectele pe termen lung, cele mai adânci îndoieli și cele mai înalte speranțe. Cuvintele din acest set exprimă chiar povestea vieții noastre. Autorul numește aceste cuvinte „vocabularul final“ al unei persoane. Micro-narațiunile care crează povestea vieții, a acțiunilor

și a speranțelor umane, se bazează pe un anumit set de cuvinte, pe un vocabular care la un moment dat este cel final, iar aceste micro-narațiuni și descriu cel mai bine ființa la acel moment, în termenii aspirațiilor personale, ai poziționării social-politice și ai proiectelor personale și/sau politice.

După cum afirmă Rorty, autoîmplinirea, centrală individualismului liberal, este trăsătura capitală și mecanismul declanșator al discursului liberal (fie acesta „ironist” ori „metafizic”), deoarece: „Liantul social care ține împreună societatea liberală ideală *constă în ceva mai mult decât consens* asupra faptului că scopul organizării sociale este să lase pe toată lumea să aibă o șansă la *autocreație* după maximul abilităților ei sau ale lui și anume, acest țel necesită, pe lângă pace și bogăție, „libertățile burgheze” standard.”¹⁶

Rorty consideră că liantul social care ține împreună societatea liberală ideală constă în ceva mai mult decât într-un simplu consens asupra faptului că scopul organizării sociale este să lase pe toată lumea să aibă o șansă la auto-creație după maximul abilităților individului și anume, acest țel necesită, pe lângă pace și bogăție, după cum precizăm, „libertățile burgheze” standard. Șansa la autocreație completează, dar conferă și o substanță suplimentară „libertăților burgheze” standard. La ironiști, aceasta nu va fi bazată pe o considerare de scopuri umane universal împărtășite, sau pe drepturile omului, pe natura raționalității, pe conceptul de Bine pentru Om, nici pe orice altceva, de acest gen metafizic. Convingerea ironiștilor se bazează pe faptele istorice care sugerează că fără protejarea instituțiilor liberale burgheze, oamenii sunt mai puțin capabili să lucreze la propria salvare, să-și creeze propriile imagini de sine, să-și reconstruiască rețeaua de dorință și credință în lumina oricăror noi oameni și cărți s-a întâmplat să întâlnească, după cum ne descrie „utopia” liberală, idealul societății umane. În acest sens, dar și în aceste limite este multiculturalismul important și relevant pentru liberalism: în măsura în care participă la construirea planului personal de autoîmplinire și în măsura în care protejează sau reformează protejarea instituțiilor liberale.

Deși nu apare la Rorty termenul de „multiculturalism”, ceea ce „sudează” societățile sunt vocabularele și speranțele comune, iar multiculturalismul pe care îl înțeleg desemnat la Rorty prin pluralitatea de vocabulare nu reprezintă o piedică, ci un „evantai” de posibilități. Vocabularele sunt, spune Rorty, în mod specific, parazitare în raport cu speranțele — în sensul că principala funcție a vocabularelor este să spună poveștile despre viitoarele recompense care vor compensa sacrificiile prezente. „Societățile moderne laice și alfabetizate depind de existența unor scenarii politice rezonabile, concrete, optimiste și plauzibile și nu de scenarii de mântuire dincolo de mormânt.”¹⁷ Deși multiculturalismul și pluralitatea valorilor dezvăluie tensiunea primară între ideea că organizarea umană urmărește egalitatea umană și ideea că ființele umane sunt vocabulare întrupate, ideea principală este că avem toți o datorie preeminentă de a diminua cruzimea, și o multitudine de ocazii și posibilități de a realiza acest lucru, prin răspunderea

¹⁶ R. Rorty, „Private Irony and Liberal Hope”, *op. cit.*, p. 55.

¹⁷ *Ibidem*.

pentru suferință, precum și prin aprofundarea faptului că există ceva în ființele umane care merită respect și protecție, independent de limba pe care o vorbesc¹⁸.

Pentru mulți dintre autorii secolului XX, liberalismul este un prilej de critici multe corelate cu falimentul moral al liberalismului în fața provocărilor aduse de multiculturalism. Pentru Rorty, liberalismul nu se află într-un faliment moral și intelectual; doar că gândirea ironică se substituie raționalismului pentru a păstra liberalismul fidel „propriei imagini”. Laclau evidențiază un fragment de text rortian extrem de important în acest sens: „Această substituie (a protestului celor alienați de către revoluționar și poet) pare să anuleze diferența dintre (personajul) revoluționar și (cel) reformator. Iar cineva ar putea defini *la modul ideal* societatea liberală ca pe aceea în care diferența *este* anulată. O societate ideală este aceea în care idealurile pot fi îndeplinite mai degrabă prin persuasiune decât prin forță, prin reformă mai degrabă decât prin revoluție, prin confruntările libere și deschise dintre lingvistica prezentă și alte practici (lingvistice și discursive) cu sugestii pentru practici noi. Dar prin acestea se afirmă că societatea liberală nu are alt scop în afara libertății, nici un țel în afara voinței de a vedea cum decurg asemenea confruntări și să se urmeze rezultatul. Nu are alt scop decât să facă viața mai ușoară pentru poeți și revoluționari în timp ce se asigură că acestea le fac celorlalți viața mai grea numai prin cuvinte și nu prin fapte. Este o societate al cărei erou este poetul puternic și revoluționarul deoarece recunoaște că este ceea ce este, are moralitatea pe care o are, vorbește limba pe care o vorbește, nu pentru că ar reprezenta o aproximație a voinței lui Dumnezeu sau natura omului sau pentru că anumiți poeți și revoluționari din trecut au vorbit așa cum au vorbit”¹⁹. Nu este întâmplător faptul că Rorty vede în ironistă poetul și revoluționarul, personaje liberale prin excelență, prototipuri de ființe umane capabile să își traseze un plan personal de viață plin de semnificații. E. Laclau observă că, față de Foucault („un ironist care nu este liberal”), Rorty are un dezacord mai degrabă de natură politică, deoarece la Rorty accentul nu cade exclusiv pe auto-realizare și „auto-îmbucurare”, ci și pe avantajele societății liberale. În logica argumentului rortian „noi liberalii” este deja un „noi” înnoit, căci liberalismul său este novator și din această perspectivă nu mai este nevoie să construim un nou „noi”. Față de Habermas („un liberal care nu este ironist”), există un dezacord filosofic. La Habermas societatea democratică trebuie să conțină un element de universalism ca rezultat al unui proces de comunicare liberă de orice dominație, iar pentru Rorty asemenea fundamente raționaliste ale iluminismului (sau „poduri” cu fundamente raționaliste ale iluminismului) nu sunt necesare și nu repre-

¹⁸ Eduard Jordaen valorifică afinitățile dintre gândirea socio-politică a lui Rorty și cea a lui Levinas. Într-adevăr, ambii autori prezintă preocuparea pentru suferința celorlalți. Importantă mi se pare în special evidențierea subiectului auto-critic care face efortul de a conștientiza în primul rând propria sa injustiție, precum și responsabilitățile față de ceilalți. Între aceste responsabilități se încadrează, la ambii, și un alt efort: acela de a-i interpreta pe ceilalți în afara unor categorii „obiective” reificatoare, deoarece unicitatea celorlalți ne reamintește de propria noastră unicitate pe care o respectăm prin îndeplinirea îndatoririlor față de ceilalți. Acest efort face din omul auto-critic personajul principal în scrierile ambilor autori, personaje ce nu poate evolua decât într-un stat liberal, cel mai bun forum pentru recunoașterea celuilalt și pentru manifestarea responsabilității față de celălalt. O frumoasă pledoarie acest forum politic liberal în care eticul întrerupe politicul.

¹⁹ R. Rorty, *op. cit.*, pp. 60-61, tr. ns.

zintă o soluție. Liberalismul lui Rorty nu trebuie expedit ca naivitate, dar este o utopie. Neavând alt țel decât libertatea și doar urmărind confruntările din societate este destul de puțin persuasiv că societatea liberală „nu are alt scop decât să facă viața mai ușoară pentru poeți și revoluționari în timp ce se asigură că acestea le fac celorlalți viața mai grea numai prin cuvinte și nu prin fapte.”²⁰ Ideea centrală a ironismului este o extindere a imperativului călăuzitor din definiția lui Judith Shklar, de evitare a cruzimii, și are mai puțin valoare de utilizare, cât are valoare de principiu etic. Multiculturalismul liberal poate fi înțeles din această perspectivă și ca deschidere către alteritatea individului, cu scopul evitării cruzimii la adresa individului. Din nou, individul și valoarea individuală primează, chiar dacă terminologia nu se mai referă la un „plan” de viață, ci la un „vocabular”.

Consider că Rorty poate fi revendicat pentru discuția unui „multiculturalism liberal orientat în favoarea opțiunilor culturale individuale și nu a prezervării purității” unei culturi sau a alteia. Acest postliberalism rortian se situează, prin construcția liberalismului său, în care un fundament îl reprezintă relaționarea cu ceilalți, cu și prin vocabularele multiple, într-o filiație a incomensurabilității culturilor. Relativismul cultural pe care îl propune menține în atenție respectul față de culturi numai ca mijloc pentru păstrarea opțiunilor individuale deschise și nu ca scop. Mai mult, Rorty anunță chiar din definiție: personajul ironist are „niște îndoieli continue și radicale privind vocabularul final pe care ea îl folosește în mod curent”. Așadar, acest personaj consideră că accesul la orice vocabular îi este permis, dar nici un vocabular (iar acest termen, „vocabular”, reprezintă, după părerea mea, o trimitere mai mult decât clară la un univers cultural și filosofic slujit de un vocabular anumit) nu va avea legitimitatea de „a trasa un cerc în jurul său”, nu va avea legitimitatea de a exclude toate celelalte opțiuni, „fiindcă a fost impresionată de alte vocabulare, niște vocabulare luate drept finale de către oameni sau cărți pe care le-a întâlnit”, spune Rorty. De asemenea, „în măsura în care meditează asupra situației ei, ea nu consideră că vocabularul ei este mai aproape de realitate decât al altora, fiind în relație cu o putere care nu-i aparține”. Dar această putere nu aparține nici altora, ori altor vocabulare. Vocabularul unui individ poate „țâia”, nu poate acționa ca un ateu față de vocabularul altcuiva. Un univers cultural nu poate impune în mod legitim altuia. Atunci când femeile musulmane insistă pentru purtarea vălului islamic în instituțiile publice (în școli, spre exemplu, dar nu generalizat, oriunde în public), cultura musulmană ridică pretenții de „vocabular final” în fața culturii majoritare. Mai ales că acest voal este un voal al excluderii femeii islamice din spațiul public. Dar, dacă această cultură majoritară ar interzice acest voal pur și simplu, atunci ar ridica la rândul său, pretenții de „vocabular final” în fața culturii minoritare islamice, ceea ce ar fi lipsit de legitimitate din perspectiva filosofică postliberală rortiană.

Cu acest fundament filosofic rortian, se poate formula exigența ca politicile de recunoaștere să reprezinte o opțiune pentru individ și nu o impoziție asupra individului. Individul care refuză integrarea în majoritate are această opțiune deschisă. Dar este admisibil pentru o societate liberală ca această opțiune să

²⁰ *Ibidem*.

atragă după sine marginalizarea acelui individ? Dacă da, ce fel de marginalizare? Putem face distincția între o marginalizare culturală, și cea economică. Statul liberal duce prin politicile de recunoaștere o politică genrală îndreptată împotriva marginalizării culturale și sociale. Ar trebui această politică să intervină și împotriva marginalizării economice? În ce măsură se susține argumentul liberal că marginalizarea economică, foarte probabilă în cazul individului care a ales autoîmplinirea în contextul unei vieți orientate spre păstrarea culturii etnice minoritare și a limbii minoritare poate fi, pe de o parte, separată și, pe de altă parte, justificată de alegerea culturală făcută? Un exemplu elocvent pentru această zonă centrală a dezbaterii multiculturalismului liberal îl reprezintă raportarea Angelei Merkel la problema minorității turce din Germania. Cancelarul german Angela Merkel a declarat într-o vizită de două zile Ankara discutând cu omologul său turc, Recep Tayyip Erdogan, că Turcia poate avea școli în Germania, dar turcii care trăiesc în Germania trebuie să învețe germana. „La fel cum Germania are școli în state precum Turcia, și Turcia poate avea școli în Germania ... dar nu este acceptabil ca cineva să trăiască în Germania fără a vorbi germana“, arăta aceasta la o conferință de presă comună cu Erdogan. Învățarea germanei este o condiție obligatorie pentru oricine trăiește în Germania, a precizat Merkel. Cu privire la înființarea de școli turcești Merkel spunea: „Nu cred că aceasta ne duce mai departe, deoarece consider că elevii și copiii turci ar trebui să meargă la școli germane. Nu apreciez prea mult ideea ca elevii turci să meargă la școli turcești“. Statisticile arată că această comunitate turcă din Germania este cea mai mare minoritate etnică din stat și din lume. Deși generațiile tinere dintre cele circa 2,5 milioane de turci s-au integrat complet în societatea germană, mari secțiuni nu au învățat niciodată germana și trăiesc în comunități închise. Declarând susținerea sa pentru obligativitatea învățării limbii germane pentru această minoritate, ea adoptă un punct de vedere conservator de favorizare a asimilării minorității etnice turce. În același timp, înțelegem că ea argumentează această raportare la problemă insistând pe integrare în loc de asimilare, prin faptul că învățarea limbii majoritare nu exclude păstrarea limbii și a obiceiurilor, iar necunoașterea limbii majoritate realizează, de fapt o autoexcludere socială în raport cu societatea germană și cultura majoritară. Această autoexcludere socială și culturală în raport cu societatea germană și cultura majoritară va aduce după sine, foarte probabil, și o marginalizare economică. Din perspectiva statului minimal liberal riscul unei marginalizări (sociale, culturale sau economice) trebuie asumat de către individ, cum se spune, „până la capăt“. Filosofii liberali comunitariști, de tipul lui Walzer, consideră că individul aflat într-o situație economică precară nu poate accede la opțiunile liberale care fac gloria liberalismului și de aceea valoarea egalității trebuie luată în discuție alături de cea a libertății chiar dacă prin aceasta viziunea liberală se apropie de o viziune filosofică și politică de centru-stânga. Din perspectiva unui stat conservator însă, aceste marginalizări creează premisele unor tensiuni sociale ce trebuie preîntâmpinate și de aici specificul conservator al politicilor publice și al luărilor publice de poziție adoptate.

Relevanța politicilor de recunoaștere, caracteristice liberalismului multicultural, este evidențiată și de Amy Gutmann, în prefața pe care o semnează la eseu lui Taylor, comentat mai sus. Pentru aceasta, cerința recunoașterii culturale re-

prezintă și un imperativ politic: „Au cei mai mulți oameni nevoie de un context cultural sigur care să ofere semnificații și orientare alegerilor pe care le fac în viață? Dacă este așa, atunci și contextul cultural sigur se înscrie printre bunurile primare, fundamentale pentru proiectele de viață de identificat cu viața bună. Iar statele liberale democratice sunt obligate să ajute grupurile dezavantajate să-și păstreze cultura în fața intruziunilor culturilor majoritare sau „de masă“. Recunoașterea și tratarea membrilor grupurilor ca egali pare astfel să solicite ca instituțiile publice să recunoască și nu să ignore particularitățile culturale, cel puțin pentru acei oameni a căror auto-înțelegere depinde de vitalitatea culturii lor. Această cerință a politicii de recunoaștere a particularității culturale — extinsă la toți indivizii — este compatibilă cu o formă de universalism care ia în considerație cultura și contextul cultural valorizat de către indivizi ca parte a intereselor lor fundamentale”.²¹

Decuparea acestui citat mai amplu are rolul de a reda argumentele susținute în contextul interpretării ideilor lui Taylor, cu alte cuvinte dar, în contextul, și prin vocabularul, filosofiei liberale. Referirea la Rawls, pe care o face autoarea atunci când vorbește despre „bunurile primare“, reprezintă totodată o trimitere la o întreagă argumentație rawlsiană care privește imperativul unei distribuii echitabile a bunurilor primare. Astfel, planul individual de viață încărcat de semnificații și orientări culturale reprezintă o valoare care merită recunoscută. Mai mult, aceste semnificații și orientări culturale formează un bun primar, care, în conformitate cu liberalismul rawlsian, ar trebui distribuite egal, cu excepția cazului în care o distribuire inegală ar fi spre avantajul tuturor.²² Această poziționare față de cultură este liberală: cultura nu i se impune nimănui, dar oricine poate beneficia. Pentru a continua în limbajul liberal, piața liberă a ideilor este locul unde recunoașterea, ca sursă de respect de sine este negociată și are șansa de a se manifesta ca bun spre beneficiul tuturor.

Cultura și încărcătura particularizantă cu potențial dual, fie discriminator, fie integrator, onorant, „propulsator“ în spațiul public este, fără îndoială, ca bun primar, odată recunoscută, o sursă de respect de sine. În acest sens recunoașterea individului, nu în pofida, ci în baza culturii sale personalizante, aduce după sine convingerea că propriul plan de viață merită să fie continuat, înscriindu-se în continuare în argumentația rawlsiană despre libertate ca dreptate distributivă. Tot Rawls, arată că respectul de sine mai are ca sursă încrederea că individul în cauză are abilitatea de a-și orienta viața în acord cu planul. Ori o astfel de încredere vine în primul rând din echilibrul și siguranța date de sentimentul psiho-social de apartenență la un grup social a cărui cultură particularizantă este cel puțin recunoscută, dacă nu prețuită. De aici și partea a doua a argumentului exprimat de Amy Gutmann cu privire la datoria statului liberal de a ajuta grupurile dezavantajate să-și păstreze cultura împotriva intruziunilor din partea altor culturi (după părerea mea, aici termenul „intruziuni“ ar trebui înțeles în sensul discriminării și excluziunii sociale).

²¹ Amy Gutmann, ed., în *Multiculturalism. Examining the Politics of Recognition*, Princeton, Princeton University Press, 1994, p. 5.

²² John Rawls, *A Theory of Justice*, ediție revăzută, Oxford, Oxford University Press, 1999, p. 54.

Într-o societate liberală multiculturală oamenii trebuie să poată să își ducă viața după propriile dorințe și decizii, atâta timp cât acestea nu aduc atingere tocmai demnității umane garantate prin codul drepturilor omului și prin ansamblul de legi ale statului liberal. Nu trebuie pierdut din vedere faptul că politicile recunoașterii au ca finalitate eliminarea discriminării, incluziunea (culturală, socială, politică etc.) și respectul individului, dar nu „puritatea culturală“ a oricărui obicei cultural și tradițional (care poate fi și aberant dacă individul îl resimte astfel din perspectiva drepturilor sale), perpetuarea unor obiceiuri și tradiții. În cazul unor asemenea obiceiuri, din nou, în termeni rawlsieni, nedistribuire poate că este în avantajul celor mai mulți uneori și ar fi injust să se considere aceste limitări, dealtfel firești, ca atacuri la adresa stimei de sine, când sunt tocmai restaurări ale stimei de sine.

Atât libertatea individului, cât și, mai concret, caracterul eliberator al multiculturalismului trebuie înțeles în cadrul ideii de liberalism ca artă a fixării limitelor legitime și legale, în acord cu drepturile omului. În absența limitelor, însăși ideea de libertate își pierde substanța. Șansele de care se bucură oamenii în viață se concretizează în raport cu astfel de limitări legitime și legale. În același timp, liberalismul multicultural nu trebuie înțeles ca un discurs de ocrotire a particularismelor culturale exotice, care pot fi și injuste. Liberalismul proclamă individul ca valoare în sine, ca scop, și ca mijloc, pentru manifestarea libertății creatoare. Faptul că individul nu este „neutru“ din punct de vedere cultural este ceea ce aduce în discuție libertatea de a îmbrățișa și de a respinge tradiții, atitudini sau acte de cultură, în acord cu planul individual de viață. Pe de altă parte, imperativul rawlsian referitor la distribuirea echitabilă a bunurilor primare, inclusiv a șanselor de a beneficia de sau de a se rupe de unele tradiții, atitudini sau acte de cultură, ne aduce în atenție liberalismul egalitarist în relație cu noțiunile de naționalism, multiculturalism și cetățenie. Aceste aspecte sunt investigate de Will Kymlicka în lucrarea *Politics in the Vernacular: Nationalism, Multiculturalism and Citizenship*.²³

Într-o privire de sinteză asupra liberalismului secolului XX, Kymlicka aprofundează distincțiile dintre liberalismul egalitarist și republicanism (sau „republicanismul civic“, cum îl denumește Kymlicka). Astfel, Rawls și Dworkin sunt asociați cu un liberalism egalitarist de stânga, care apare la alți autori ca Michael Sandel și sub denumirea de liberalism procedural de stânga, în timp ce alți autori de primă mărime, cum ar fi Robert Nozick și David Gauthier ar fi reprezentanți ai unui liberalism procedural de dreapta care insistă pe sanctitatea drepturilor la proprietate și se pronunță împotriva oricărei redistribuții sub oblăduirea statului. Poziția sa reprezintă un dialog cu lucrarea *Democracy's Discontent*²⁴ unde Michael Sandel discernе presupunerile comune ambelor tipuri de liberalism procedural și anume: un sine „neatârnat“ (*unencumbered*), „prioritatea sinelui asupra țelurilor sale“, autonomia individului și neutralitatea statului. „Rolul statului este de a proteja capacitatea invizibilă de a judeca pentru ei înșiși valoarea diferi-

²³ Will Kymlicka, *Politics in the Vernacular: Nationalism, Multiculturalism and Citizenship*, Oxford, Oxford University Press, 2001, p. 327.

²⁴ M. Sandel, *Democracy's Discontent*, Harvard University Press, 1996.

telor concepții de viață bună și să asigure o distribuție justă a drepturilor și resurselor pentru a-i abilita pe oameni în urmărirea concepției lor despre bine”.²⁵ Cetățenia, cu virtuțile cetățenești pe care le implică și virtuțile civice, în general, pot copleși individul și îl pot și deturna de la concepția sa despre bine; sau nu.

Cu alte cuvinte, cultura civică nu este în mod automat eliberatoare și relevantă pentru planul de viață individual. „Liberalismul egalitarist include un angajament intrinsec și fundamental pentru o concepție particulară de acțiune individuală și justiție socială pentru individ, dar nu are și un angajament similar, intrinsec și fundamental pentru o concepție particulară de identitate comună sau de virtute civică”.²⁶ Faptul că astfel de valori comunitare și civice ar putea constitui un context favorabil și pentru îndeplinirea propriului plan de viață rămâne, din perspectivă liberală, o chestiune de stabilit empiric, de la caz la caz. Cultura, fie aceasta comunitară, cetățenească, civică, etnică sau locală, nu sunt astfel promovate de liberalismul multicultural, decât în măsura în care, și pentru că (sau atunci când) concordă cu principiile liberale legate de acțiunea individuală și justiția socială asociată planurilor individuale. Din această perspectivă, statul trebuie să rămână „neutr” și să promoveze identități comunitare, naționale, cetățenești, civice etc. „subțiri” („thin”), în sensul că individul poate să le îmbrățișeze rămânând totuși un *unencumbered self*. „Un stat liberal va susține principiile de drept, dar indivizii sunt aceia care judecă ceea ce este bine”.²⁷

În consecință, statul liberal nu trebuie să fie un stat „perfecționist”, ci „neutralist”, în sensul că nu trebuie să decidă în toate chestiunile de politică publică (referitoare și la drepturi, și la resurse, și la virtuți). Din această perspectivă, liberalismul multicultural pretinde din partea statului liberal politici care pot doar susține valorile liberale fundamentale (care se constituie ca precondiții pentru justiția liberală, după cum preciza și Rawls), pot încuraja indivizii să-și îndeplinească obligațiile, lăsându-le libertatea de a-și evalua, stabili, afirma și revizui propriile concepții despre bine. Statul trebuie să lase evaluările și mai ales judecățile sentențioase despre ceea ce constituie o „viață bună” pe seama indivizilor. „Posesia anumitor virtuți și a anumitor identități ne poate ajuta să realizăm atunci când, prin urmărirea propriului bine încalcăm pretențiile juste la bine pe care le ridică ceilalți”.²⁸ Kymlicka arată de fapt că rolul virtuților și identităților ca elemente culturale aducătoare de semnificații și substanță, de direcție și poate chiar succes în ceea ce privește planul de viață personal, au rolul de valori dependente în raport cu libertatea individuală, autonomia morală a individului, acțiunile individuale în general și în relație cu sinele „neatârnat”, și nu invers. Liberalismul multicultural nu se poate cu nici un chip constitui într-o platformă pentru un troc între promovarea unei „libertăți republicane”, pentru cei mulți, în detrimentul susținerii justiției individului sau, pentru cei puțini.²⁹ Un mod de viață care reduce nemulțumirea unei majorități pe seama oprimării unei minorități nu se poate jus-

²⁵ *Ibidem*, p. 330.

²⁶ *Ibidem*, p. 332.

²⁷ *Ibidem*, p. 334.

²⁸ *Ibidem*, p. 336.

²⁹ *Ibidem*, p. 338.

tifica, nici prin argumente care țin de multiculturalism și nici prin cele ale liberalismului egalitarist, așa-zis „de stânga“. Convingerea liberală, consideră Kymlicka, este aceea că instituțiile liberale trebuie judecate nu după cât de satisfăcătoare sunt pentru participanți, ci după cât de juste sunt rezultatele pe care le produc, iar rațiunea de a fi a instituțiilor liberale trebuie să fie de a asigura justiția pentru toți cetățenii, cadru în care trebuie să opereze și virtuțile republicane³⁰ (și oricare alte aspecte și acțiuni de cultură, așa adăuga eu). Nuanța suplimentară pe care o aduce însă Kymlicka, și care merită evidențiată este aceea că această convingere liberală nu trebuie echivalată cu perspectiva liberalismului american „de dreapta“, conform căreia inegalitățile nu trebuie rectificate, iar statul nu are chiar nicio datorie de a promova vreun fel de virtuți, sau de identități, care să încurajeze oamenii să-și îndeplinească îndatoririle corelate cu „justiția egalitară“³¹.

Liberalismul nu trebuie să însemne „darwinism social“, spune Kymlicka, întărind instituții și atitudini culturale care să se opună (adesea pentru motive non-liberale) politicilor de care ar beneficia anumite grupuri minoritare sau dezavantajate: dreptul la avort, politicile publice reparatorii de tipul *affirmative action*, asistență socială, protecția împotriva discursurilor de extremă dreaptă (*hate speech*), drepturile homosexualilor etc. Ca „darwinism social“ liberalismul pierde substanța sa liberală: accentul pus pe drepturile individului și pe realizarea planului de viață al persoanei individuale. Pe de altă parte, liberalismul egalitarist este posibil să se coreleze cu un sentiment mai slab al identității naționale, dar cu o politică locală vibrantă și cu recunoașterea mai respectuoasă și mai tolerantă a identităților minoritare etnoculturale și, ca ipoteză de lucru, de asemenea, cu o mai mare disponibilitate a indivizilor de a face sacrificii pentru co-cetățeni, un nivel mai echitabil de participare politică și o mai mare preocupare pentru eficiența participării politice³². Astfel, insistă Sandel, liberalismul „de dreapta“ se dovedește mai degrabă o forță de subminare a democrației liberale și o sursă de dezamăgire în ceea ce privește democrația, pentru individ, pe când liberalismul egalitarist ar putea veni în întâmpinarea republicanismului, putând fi aliați, așa spune eu, întărind chiar democrația liberală, într-o versiune mai apropiată de democrația cosmopolită.

Așadar, preocupat de asemenea de problematica relaționării culturii și a liberalismului, Will Kymlicka restaurează importanța apartenenței culturale în contextul teoriei liberale³³. Și la Kymlicka, apartenența culturală și recunoașterea culturală se regăsesc relaționate, deoarece astfel se reafirmă un context „al alegerii“ propriu liberalismului. În acest context al alegerii propriu liberalismului, discriminarea și dezavantajele suferite de membrii culturilor minoritare trebuie incriminate. Autorul pornește de la definirea liberalismului ca apartenență la cultura liberală ce presupune o fundamentare a societății pe garantarea unor drepturi egale și pe o distribuie justă a beneficiilor și a dificultăților. Indiscutabil, în libe-

³⁰ *Ibidem*, pp. 338-339.

³¹ *Ibidem*, p. 340.

³² *Ibidem*, p. 341.

³³ Will Kymlicka, *Liberalism, Community and Culture*, Oxford, Oxford University Press, 1991.

ralism este apanajul individului să-și formeze și să-și reformeze judecăți de valoare. El explică: „liberalii ar trebui să se intereseze de soarta structurilor culturale, nu pentru că acestea ar avea vreun statut moral în sine, ci pentru că numai prin intermediul unor structuri culturale bogate și sigure pot oamenii deveni conștienți, cu acuitate, de opțiunile care li se deschid, pentru a le discerne în mod inteligent valoarea”³⁴.

Concluzii

În termeni liberali, liberalismul multicultural are în centrul său alegerile semnificative, iar acestea nu se pot realiza decât pornind de la realizarea faptului că structurile culturale fie acestea de apartenență, fie de recunoașterea a dreptului egal și de relevanță egală a culturilor, au o importanță crucială pentru individ. În același timp, această importanță crucială nu trebuie echivalată cu o hegemonie a culturii majoritare asupra individului, a alegerilor sau intereselor sale. Problematika sinelui, deși se relevă în acest punct în dialog cu aceea comunitaristă despre sine, se particularizează din punct de vedere liberal, deoarece individul este înțeles dintr-o perspectivă care păstrează intactă potențialitatea sa emancipatoare în raport cu mediul cultural de apartenență. Omul are dreptul la cultura sa³⁵ sau, la fel de bine, la aceea a altui grup, la orice altă cultură, dacă decide că aceasta este o alegere semnificativă pentru sine. Individul se poate emancipa cultural, nu doar din punct de vedere economic, social sau politic.

Ca un prim aspect, din literatura studiată mai sus reiese că indivizii trebuie să fie liberi să își conducă viețile așa cum cred de cuviință, în aspirația lor liberală către autoîmplinire. Fiecare plan de viață aduce după sine o înlănțuire de opțiuni. Contextul auto-împliniri, precum și contextul alegerilor pe care le va face sau nu individul sunt însă conferite de cultură. Opțiunile sunt influențate de mediul cultural și sunt semnificative pentru indivizi datorită specificului unui anumit mediu cultural, chiar și atunci când indivizii sunt tipuri liberale orientate de valoarea emancipatoare a libertății și autonomiei propriiei minți și a propriului plan de viață.

Un alt aspect și mai important de considerat în relație cu primul, este acela că oamenii, membrii unei comunități culturale, „trebuie să poată modifica caracterul unei culturi atunci când modul tradițional de viață nu mai merită urmat”³⁶. În limbajul lui Richard Rorty individul postliberal are acces la valoarea emancipatoare a libertății și autonomiei propriului plan de viață prin faptul postliberal de a refuza cruzimea sub orice formă s-ar manifesta și prin faptul că este un ironist, îndreptățit la orice „vocabulary” (noțiune metaforică și nuanțată, dar echivalentă pentru aceea de „plan personal de viață” de la alți liberali) imaginabil și, în același timp, deschis către toate vocabularele posibile. Atunci, cum se împacă această autonomie a minții și a planului de viață cu acceptul pentru existența unor politici multiculturale pe care statul ar trebui să le ducă?

³⁴ W. Kymlicka, „Liberal Individualism and Liberal Neutrality”, *Ethics* 99, 1989, p. 165.

³⁵ W. Kymlicka 1995, p. 86.

³⁶ W. Kymlicka „Liberal Individualism and Liberal Neutrality”, *ed. cit.*, p. 167.

Ca o concluzie, ideea principală, în opinia mea, este că recunoașterea ca proces semnificativ pentru liberalism ar trebui să fie direcționată către individ în primul rând și nu către cultură. Recunoașterea publică a unei anumite culturi nu câștigă precedență în fața recunoașterii individului membru al unei culturi și astfel, limitează sfera tradițiilor și acțiunilor culturale care vor fi susținute prin anumite politici publice. Contextul pentru alegerile de viață care este reprezentat de cadrul cultural dat pentru un individ este semnificativ și generator de împlinire și siguranță în raport cu planul individului în multe cazuri, dar poate fi și un impediment. Perspectiva individului asupra practicilor culturale devine, în liberalism, mai importantă decât practicile culturale în sine și de aceea liberalismul multicultural trebuie înțeles în natura sa, ca liberalism, și nu ca un comunitarism, sau post-comunitarism.

Liberalismul multicultural este liberalism atâta timp cât este preocupat de individul marcat de propria cultură, astfel încât ajunge să aibă mai puține șanse în viață sau nu își poate susține un plan propriu „de calitate“. Spre exemplu, intruziunea statului român împotriva căsătoriilor prea-timpurii dintre copii rromi, nu reprezintă un act de discriminare la adresa culturii rrom, ci un act al unui stat liberal, care se pronunță în favoarea indivizilor rromi, încă minori și a șanselor lor individuale în viață, precum și în favoarea creării astfel a condițiilor de posibilitate pentru incluziune și împlinire personală, prin potențiala educație pe un termen mai lung, pentru un plan de viață individual mai bun. Totodată, o astfel de măsură, liberală, deoarece impune o libertate individuală sporită prin impunerea unor limite legitime de drepturile omului, tocmai prin nedistribuirea acestui bun cultural (căci obiceiul este valorizat drept pozitiv de comunitatea rromă) statul liberal acționează spre avantajul celor mai mulți — sporirea demnității sau a șanselor la demnitate pentru un om, sporește demnitatea umană a tuturor și invers. Iată o politică de recunoaștere a particularităților culturale, chiar dacă aceasta nu este îndreptată înspre întărirea acelor particularități, ci dimpotrivă, spre eradicarea lor: scopul liberal este întotdeauna recunoașterea politică a particularității individuale întru sporirea libertății și demnității individuale. Recunoașterea culturală rămâne un act politic liberal valid și atunci când nu întărește anumite particularități, celebrând diversitatea prin refuzul elogiului adus „purității culturale“ cu orice preț.

Liberalismul multicultural nu face din puritatea culturală un scop în sine, ci din asocierea dintre recunoașterea importanței planului individual de viață și recunoașterea, dacă nu chiar celebrarea diferențelor. Această asociere dă naștere unor politici liberale ale recunoașterii, care, fie că sunt inițiative personale, fie că sunt inițiative statal-liberale, rămân liberale numai dacă aduc un plus de incluziune, un plus de respect, o șansă sporită pentru proiectul personal, individual și nu pentru că sunt celebrări ale unor particularități culturale și atât. Liberalismul multicultural ar înceta să mai fie liberalism, dacă s-ar concentra exclusiv pe celebrarea particularităților culturale, și dacă ar pierde cumva din vedere importanța pieței libere (a ideilor, în chestiuni de cultură), fie individul, cu nevoia sa de recunoaștere și respect, și cu planul său personal de împlinire, fie drepturile omului. Liberalismul ca artă a separațiilor (Walzer) nu poate exista dacă nu este

și o artă a recunoașterii demarcațiilor de natură culturală, într-un mod care să fie specific liberalismului, așadar, liberalismul își reafirmă principiile în calitate de liberalism multicultural. Corelația slabă dintre „diferența culturală” și „justiția socială”, nu împiedică revendicarea liberală a multiculturalismului și nici nu contrazice revendicarea justiției sociale pentru problemele corelate cu multiculturalismul, atât în secolul XX, cât și în secolul XXI, martor la noile revendicări conservatoare, xenofobe și intolerante.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ:

- Berlin, Isaiah, *Vico and Herder: Two Studies in the History of Ideas*, Chatto and Windus, 1976.
Berlin, Isaiah, *Four Essays on Liberty*, Oxford University Press, 1969, p. 219;
Rawls, John, *A Theory of Justice*, The Belknap Press of Harvard University Press, 1971;
Kymlicka, Will *Multicultural Citizenship. A Liberal Theory of Minority Rights*, Oxford, Oxford University Press, 1995;
Taylor, Charles, *Multiculturalism and „The Politics of Recognition”*, Princeton, Princeton University Press, 1992;
Walzer, Michael, *The Spheres of Justice: A defense of pluralism and equality*, New York, Basic Books, 1983;
Walzer, Michael, „Liberalism and the Art of Separation”, *Political Theory*, vol.12, nr. 3, August 1984;
„Multiculturalism in Canada”, un studiu al Universității Mount Alison, disponibil la http://www.mta.ca/about_canada/multi/#policy